
Лора Дончева / Lora Doncheva,
Анка Игнатова / Anka Ignatova

ЗА ПАМЕТНИЦИТЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МОНУМЕНТАЛНО ИЗКУСТВО В БЪЛГАРИЯ – ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННИ ПРОБЛЕМИ

About Memorials of the Socialist Monumental Art in Bulgaria – History and Contemporary Issues

Summary: In the modern Bulgarian society still lack a coherent assessment of the recent past that underlies the current debate about the fate of the socialist cultural heritage. The aim of the authors is to focus attention on the current state of the monuments from the socialist period and to present different points of view regarding their future.

Key words: monumental art, architectural and sculptural monuments, socialism, cultural heritage

Процесът на установяване на демократичните ценности и принципи в държавния, стопанския и културния живот в България след 10 ноември 1989 г. се осъществява в обстановка на крайности в обществената нагласа по отношение оценката за периода на комунистическото управление. Успоредно с проблемите, свързани с изграждане основите на демократичната държава и пазарната икономика, в публичното пространство се отстояват противоположни разбирания по повод съдбата на културното наследство на социализма. Разгърнатият се обществен дебат е част от проблема за преосмисляне на близкото минало. Той е свързан с паметта за преживяното в онези години и е натоварен със стремежа на съвременното общество да се разграничи от запазените свидетелства за отминалата социалистическа епоха.

Един от основните въпроси, който фокусира общественото внимание, е съдбата на творбите на монументалното изкуство от времето на социализма. Не са малко примерите на съществуване на такива паметници в централната част на постсоциалистическия град, както и в непосредствена близост до него. Според изследователите архитектурата в годините на социализма е силно градоустройствено обусловена, като водещата тенденция в нейното развитие е свързването ѝ с монументалните изкуства с цел подобряване на архитектурно-художествения облик на селищата. В този смисъл особено място заемат социалистическите монументи, които и днес продължават да са съществена част от градското пространство. Специалистите характеризират тази специфика в

подхода към решаването на проблемите относно развитието на социалистическия град с термина „мемориален пейзаж“¹, тъй като освен като значим градоустройствен факт паметниците и мемориалните места отразяват стремежа за увековечаване на героите, свързани са с „обществените възпоменания и политическата култура на своето време“ и се явяват „неотменим елемент от паметта на всеки един град, от неговия делник и празник, от спомените и разказите на неговите жители“². В същото време те са и „важни символни точки в българските градове от този период“³. Те са места за чествания и разнообразни културни събития, за почивка и прекарване на свободното време, включени са в туристически маршрути, рекламирани са по пощенски картички, брошури, избирани са за градски емблеми⁴.

Непосредственият досег с архитектурно-скулптурните паметници от близкото минало е в основата на общественения дебат за и против присъствието им в съвременния град, а това е свързано с въпроса за съдбата на важни за всички общественозначими пространства в него. В настоящия текст не могат да бъдат поставени и изяснени всички въпроси, отнасящи се до съдбата на социалистическото културно наследство. Целта на авторите е да фокусират вниманието върху съвременното състояние на паметниците от социалистическата епоха и да представят различните гледни точки по отношение на тяхното бъдеще.

История

За разлика от кавалетното изкуство, при монументалното живописта, скулптурата и декоративно-приложните изкуства се намират в непосредствена връзка с архитектурата. Произведенията на монументалното изкуство са част от оформлението на архитектурните обекти, разположени в градска или природна среда. В процеса на социалистическото строителство Комунистическата партия осмисля трайно значението на монументалните форми на изобразителното изкуство за пропагандиране на своите идеали. В провежданата културна политика след 9 септември 1944 г. намират пряко отражение Лениновите идеи за важната пропагандна роля на монументалните изкуства върху обществото. Така още през първите години започва активна работа за украса на площади и улици със скулптурни фигури, портрети, декоративни пана в чест на различни празници. Начините на финансиране на дейностите, свързани с трайната художествена украса на архитектурните обекти, се регламентират в приетото от Министерския съвет на 29 юни 1959 г. Постановление № 142 за подпомагане развитието на изобразителното изкуство у нас⁵. С този документ се възлага на Комитета по строителство и архитектура „съгласувано с Министерството на просветата и културата да определя ежегодно кои новостроящи се обществени сгради и строежи от особена важност трябва да имат трайна художествена украса – монументална и декоративна скулптура, стенопис, мозайка, дърворезба, керамика и др.“, а на министерства и ведомства, ползващи големи обществени

сгради без изискващата се за тях такава украса, да предвиждат през следващите години средства за нея, съгласувано с посочения комитет. Изпълнителните комитети на народните съвети се задължават „да предвиждат в годишните си бюджети средства за трайна художествена украса на градини, паркове и други обществени места“⁶.

Въпросите за постигане на синтеза на монументалните изкуства с архитектурата в България се поставят в постановлението на Политбюро на Централния комитет (ЦК) на Българската комунистическа партия (БКП) и Министерски съвет от юни 1977 г. С него се препоръчва на Съюза на българските художници и Съюза на архитектите в България „да приемат перспективна организационно-творческа програма за развитие на монументалните и декоративно-монументалните изкуства и тяхното участие в създаването на художествения облик на селищата“, както и „да подобрят пропагандата на монументалните и декоративно-монументалните изкуства“⁷. На партийните органи се възлага като основна грижа осигуряването на „единната държавна политика за цялостно изграждане на новия архитектурно-художествен облик“ на селищата в страната⁸, като за тази цел се изисква „да се постигне органично единство на архитектурата с другите изкуства, с традициите, историческите и културните паметници и с природната среда“⁹.

Монументалното изкуство след 9 септември 1944 г. се развива под прякото влияние на наложените от Комунистическата партия нови принципи, обусловени от изискванията на марксистко-ленинската естетика и метода на социалистическия реализъм. Според изследователите в развитието на архитектурно-скулптурното творчество през социалистическия период се открояват два етапа – преди и след Априлския пленум на ЦК на БКП (1956 г.)

Създадените през първия етап паметници могат да бъдат класифицирани в следните тематични групи: партизански; в чест на Съветската армия; посветени на загиналите в Отечествена война. Според Н. Труфешев по-голямата част от тях „не се отличават с особени творчески постижения и художествени качества“ и причината е в „опростителското и ограничено тълкуване на метода на социалистическия реализъм“. Като основни техни характеристики той посочва „шаблона и типажа на образите, прекаленото използване на външната описателност, на позата и жеста“, а „отказът от творческото приложение на символа, на алегорията, на метафората и художествената условност при третиране на формата обеднява монументалната пластика откъм разнообразие и нейното художествено-емоционално въздействие е много понижено“¹⁰. Примери за архитектурно-скулптурен паметник от този етап са: Паметникът на Съветската армия в София (1954 г.; скулптори – Васка Емануилова, Мара Георгиева, Любомир Далчев, Иван Фунев, Иван Лазаров, Петър Дойчинов, Васил Зидаров; архитекти – Данко Митов, Иван Васильов, Любен Нейков, Борис Капитанов), Паметникът на Съветската армия в Пловдив (1957 г.; скулптори – Васил Радославов, Александър Занков, Георги Коцев, Иван Топалов; архитекти –

Борис Марков, Петър Цветков, Асен Марангозов), Паметникът на Съветската армия в Бургас (1954 г.; скулптори – Васил Радославов, Анета Атанасова; арх. Михаил Милков), Братската могила в Парка на свободата (днес Борисовата градина) в София (1956 г.; авторски колектив, ръководен от скулптора Йордан Кръчмаров) и др.

Н. Труфешев откроява за времето след Априлския пленум тенденцията скулпторите и архитектите да се „освобождават все по-категорично от ограниченията на примитивното мислене, от увлеченията в гигантизъм и многотемие, от тенденцията към гола декларативност и украшателство на пластичната форма”¹¹. Сред паметниците, издигнати през този втори етап от развитието на социалистическото архитектурно-скулптурно творчество, са: Паметникът на Христо Ботев във Враца (1964 г.; скулптор Владимир Гиновски; арх. Иван Иванчев); Паметник на априлци в Клисуре (1961 г.; арх. Васил Беязов); Паметник-костница на загиналите в борбата против фашизма и капитализма във Варна (1959 г.; скулптор Л. Далчев и колектив); Паметник на загиналите в борбата против фашизма и капитализма (по-известен като Паметник на съпротивата) във Видин (1963 г.; скулптори – Хр. Симеонов, Методи Измирлиев, Ив. Петров; арх. Ив. Татаров); Паметник на загиналите в Балванската битка (1963 г.; скулптори – Секул Крумов, В. Вачков; архитекти – В. Тихолов, К. Търпенев) и др.

През 70-те – 80-те години се увеличава интересът към създаване на мемориални ансамбли. Н. Труфешев прави констатацията, че „строгата симетрия и познатият спокоен ритъм на обемите, линиите и плоскостите се заменят със свободно композиране и акцентирание на доминантите съобразно с чувството и творческото предпочитание на автора”¹². В съответствие с тези нови тенденции са изградени: Паметник на ремсистите в Хасково (1974 г.; скулптори – Ст. Тодоров, Д. Алексиев; арх. М. Милева); Мемориален комплекс „Братска могила” (Паметник-костница и мемориален ансамбъл, издигнат в чест на загиналите в съпротивата) в Пловдив (1974 г.; скулптори – Л. Далчев, Анна Далчева, Петър Атанасов; архитекти – Вл. Рангелов и Л. Шинков); Паметник на априлци в Панагюрище (1976 г.; скулптори – Секул Крумов, Величко Минев, Димитър Даскалов; архитекти – Ив. Николов, Богдан Томалевски); Мемориален комплекс „Бранителите на Стара Загора – 1877 г.”, известен и като „Самарско знаме” (1977 г.; скулптори – Крум Дамянов, Божидар Козарев; архитекти – Богомил Давидков и Блавест Вълков); Паметник на Горнооряховския партизански отряд в Стражица (1976 г.; скулптори – Ненко Ненков и Петър Куцаров; арх. Александър Баров).

Съдбата на паметниците от социалистическата епоха след 1989 г.

Съвременното отношение на обществото към културното наследство от периода 1944–1989 г. не е еднозначно. В условията на остри политически сблъсъци в началото на 90-те години на ХХ в. преобладават призивите за

премахване на паметниците, които се явяват носители на идеологическите послания на тоталитаризма. Тяхното категорично отрицание се вписва в стремежа за разграничаване и скъсване със социалистическото минало. Така през първите години на прехода към демокрация са демонтирани паметници, свързани с емблематичните за комунистическата идеология и режим фигури – Ленин и Г. Димитров.

В Пловдив част от паметниците, създадени преди 1989 г., са пренесени в двора на бившето поделение на Строителни войски на Асеновградско шосе (сега там се намират офисите на неговия правопреемник). Сред бурени и храсти са захвърлени не само фигури от бронз и камък на герои от съпротивата, на работничка, на трудовак, но и на емблематични за страната ни личности – Левски, Хр. Ботев, Яворов. В двора на строителна фирма на Рогошко шосе се намира паметникът на тесните социалисти, който преди промените се е издигал в градинката пред Общината. Паметници на Йорданка Николова, Лиляна Димитрова, Петър Ченгелов, Г. Димитров и Ленин са събрани в двора на Арт центъра на ул. „Пекин”¹³.

Подобна е съдбата на паметници, издигнати в чест на местни, национални и международни дейци на комунистическото движение, и във Враца. При някои от тях след демонтирането на бюстовете от постаментите на монументите остават някои елементи: каменната петолъчка и надписите от паметника на Петър Бачков; надписът с името, годините на раждане и смърт от паметника на Йордан Лютибродски. На мястото на бюст-паметника на Г. Дамянов е поставен паметник на В. Левски, а на мястото на паметника на Гаврил Генов – първият паметник на Хр. Ботев, дело на Густав Еберлайн, впоследствие върнат в Историческия музей. В същото време паметникът „Победителят” или „Работникът” (1959 г., автор Ив. Фунев), въпреки че пресъздава събирателния образ на работника, който има основно място в изграждането на социалистическия строй, остава на мястото си. Това вероятно се дължи на факта, че се намира на отдалечен от централната част на града булевард¹⁴.

През 1992 г. намиращият се в центъра на Димитровград паметник на Г. Димитров (1971 г.) е демонтиран въпреки протестите на някогашните бригадири – строители на първия социалистически град. Към днешна дата седемметровият паметник на комунистическия лидер „лежи захвърлен в разсадника на града”¹⁵. Далеч по-драматична е съдбата на построения през 1949 г. мавзолей на Г. Димитров, който в годините на социализма е не само място за поклонение пред „вожда и учителя”, но и централно място при провеждане на манифестации и митинги. Мавзолеят е дело на известния български архитект Георги Овчаров, а мозайките в него са на големия български художник Дечко Узунов. След изнасянето на тялото на Г. Димитров през лятото на 1990 г. (по решение на ръководството на БСП), под натиска на десните обществени среди, Столичният общински съвет взема решение за разрушаването на мавзолея. С падането на СДС от власт в края на същата година се отлага във времето изпълнението на

решението, но сградата е изоставена, занемарена и покрита с графити. По време на управлението на Ив. Костов се пристъпва към разрушаването на мавзолея. На 21 август 1999 г. той е взривен. Тъй като сградата не рухва, се налага да бъде събаряна постепенно с механични средства. Сега на това място има паркинг, периодично се провеждат бирени фестивали или се издигат временни сцени за концерти и филмови прожекции.

В началото на 90-те години на XX в. Паметникът на съпротивата във Видин е изоставен. Фотографът Никола Михов, който документира състоянието на паметниците от социалистическата епоха, свидетелства, че „стените му са надраскани с графити, свастики и политически лозунги, скулптурните композиции са залети с катран и червена боя. Откраднати са осветителните тела, ел. инсталацията и част от гранитната облицовка, а от мемориалната чешма и „вечния огън“ не остава и следа”. Осквернена е и костницата: „имената на антифашистите са изчегъртани от мемориалната стена, а костите им са разпилени по алеите на околния парк”¹⁶.

Не по-различно е положението на Мемориалния комплекс „Братска могила” – Пловдив. След 1989 г. той е обречен на разруха и забрава, вследствие на което изчезват плочите с имената на антифашистите, нощното осветление, част от бронзовите елементи на скулптурите, а стените му са покрити с графити. Част от вътрешното пространство на мемориала се използва като склад от Историческия музей и служба „Чистота”¹⁷. От Паметника на трите поколения край Перушица са откраднати нощното осветление и тежачият около 3 тона бронзов венец¹⁸. Тъжна е съдбата и на Парк-паметника на българо-съветската дружба във Варна. В началото на 90-те години е затворен за посещения, стените му са зазидани. Използван е като автосервиз и дърводелска работилница. Обсъждани са различни предложения за неговото преустройство – да бъде музей на екологията, казино, църква или на върха му да се постави голям светещ кръст. В годините на демокрацията са „изчезнали повече от 6 тона букви от надписа върху фасадата на монумента, а вътрешните му пространства са осеяни с боклуци и стари автомобилни гуми. Изчезнали са осветителните тела, ел. инсталацията, озвучителната система и гранитната облицовка на залите”¹⁹.

Единственият паметник от времето преди 1989 г., който има денонощна охрана и продължава да е добре функциониращ туристически обект, е „Създатели на българската държава” – Шумен. В началото на 90-те години е въведена входна такса за посетителите, а от 1992 г. е създадена ритуална зала, в която сключват брак над 1000 младоженци. Независимо от това, по сведенията на Н. Михов, задължителната поддръжка е „занемарена”, поради което от фигурата на лъва започват да се ронят оловни късове”²⁰.

Една, макар и сравнително малка част от паметниците, посветени на емблематични за комунистическото движение и БКП личности, все още са запазени по места, обикновено в по-малките селища. В центъра на с. Баня, Разложко, продължава да стои паметник, на който редом са Ленин и Г. Ди-

митров. Направен със средства, дарени от емигрирал в Америка бивш жител на селото, той е тържествено открит през 1967 г. по повод 85 години от рождението на Г. Димитров²¹. Непокътнати паметници на Ленин има в село Новград²², Русенско, в Шумен²³ и още няколко български селища.

Две десетилетия след промяната е поставен въпросът за премахването на паметника на Митко Палаузов, поставен в градинка пред училище „Н. Рилски“ в Габрово, но засега идеята е отхвърлена²⁴. През лятото на 2002 г., във връзка със 120-годишнина от рождението на Г. Димитров, Общинският съвет в Перник решава да бъде възстановен паметникът на Г. Димитров, който е демонтиран през 1991 г. Областният управител спира това решение с процедурни въпроси и след едногодишни спорове през юни 2003 г. той е издигнат отново, макар и не в центъра на града²⁵. През същата година е върнат на мястото му в центъра на град Бяла Слатина демонтираният през 1990 г. паметник на Ц. Драгойчева²⁶. След демократичните промени е премахнат от площада на Правец откритият тържествено през 1987 г. паметник на Т. Живков (скулптор В. Минев), но през 2001 г., в началото на пешеходната зона на града, е поставен друг паметник на Т. Живков, който всъщност е изработен през 1974 г. за обща художествена изложба от скулптора Секул Крумов²⁷. Нов е паметникът на Т. Живков, открит през 2013 г. в с. Одрне, Плевенско²⁸. Намиращият се в частен имот паметник на В. Червенков в родния му град Златица предизвиква спорове сред местната общественост по повод решението на общинската управа през 2009 г. за преместването му пред Общината²⁹.

Сред на най-оспорваните в публичното пространство паметници от времето на социализма са Паметникът на Съветската армия в София, Паметникът на Альоша в Пловдив, Дом-паметникът на БКП на връх Бузлуджа и монументът „1300 години България“ до Националния дворец на културата в София.

Паметникът на Съветската армия, който се намира в центъра на столицата, определено доминира в околното пространство. Върху висока 37 м пресечена пирамида е разположена 6-метрова скулптурна композиция – съветски войн, български работник и майка с дете. Мемориалният комплекс включва и други скулптурни композиции около основния монумент. Местоположението и внушителното му присъствие в съвременната градска среда провокират след 1989 г. искания за неговото демонтиране. През 1993 г. Столичният общински съвет взима подобно решение, но то не се реализира. През 2010 г. се създава движение „За демонтиране на паметника на Съветската армия“, което периодично провежда акции, свързани с постигането на тази цел. Съдбата на паметника е белязана от множество арт провокации през следващите години.

След 1989 г. оживени обществени дебати се разгарят и по отношение на Паметника на Съветската армия в Пловдив. Наред с атрактивни предложения за неговото преобразяване – като гигантска бутилка Кока-кола, телевизионна кула, са налице и други – да бъде променен в паметник на Васил Левски, срещу него да се постави статуя на Исус Христос. На решението на Общинския

съвет от 1996 г. монументът да бъде разрушен Русия реагира с остра дипломатическа нота, а защитниците на паметника организират дежурства за предотвратяване на посегателствата към него. През 1998 г. Върховният съд отменя това решение. През 2007 г. тържествено е отбелязана 50-годишнината от построяването на паметника³⁰.

Незавидна е съдбата на един от най-внушителните обекти на монументалното изкуство от времето на социализма – Дом-паметникът на БКП на Бузлуджа. Той е построен в чест на 90-годишнината от Бузлуджанския конгрес и тържествено открит на 23 август 1981 г. За изграждането на комплекса са изразходвани 25 млн. лв., а в строителните работи вземат участие повече от 6000 войници от Строителни войски. Проектът се реализира от авторски колектив, в чийто състав влизат известни български скулптори и художници. През 1992 г. Дом-паметникът на БКП е одържавен и в следващите години е подложен на разрушение и разграбване – откраднати са масивните метални врати, медната обвивка на покривната конструкция, унищожена е голяма част от мозайките. През 2009 г. местен бизнесмен предлага той да бъде реставриран и превърнат в туристически комплекс с казино и ски писта. По-късно се лансира идеята за преобразуване на монумента в Център за космическо наблюдение на въздушното пространство. През 2011 г. правителството връща собствеността върху паметника на БСП като правоприменик на БКП³¹.

Паметникът „1300 години България“ (1981 г.; авторски колектив – скулптор Валентин Старчев; архитекти – Александър Баров, Атанас Агура, Александър Брайнов, Владимир Роменски) се определя като един от най-противоречивите монументи, създавани у нас. Неговата съдба е в основата на широка дискусия, в която участват специалисти, представители на различни творчески съюзи и държавни институции. Отстояват се различни мнения и позиции: паметникът е произведение на изкуството и трябва да се съхрани; монументът не се радва на обществено одобрение; паметникът е построен некачествено, без спазване на технологичните правила и е опасен за преминаващите; на негово място трябва да се възстановят паметните плочи на загиналите войници от Първи и Шести софийски пехотен полк. Краят на дискусията е поставен на 18 декември 2014 г., когато Столичният общински съвет взема решение Паметникът „1300 години България“ да бъде преместен и да бъде възстановен Мемориалът на загиналите войници от Първи и Шести софийски пехотен полк, който се е намирал на това място³².

Обществени и държавни инициативи в дебата за бъдещето на монументалните паметници от времето на социализма

Общественият дебат за културното наследство на социализма продължава и към днешна дата. Крайното отрицание и настойчивото искане за демонтажирането на паметниците от този период има като опозиция разбирането, че те са свидетелство на една епоха, част не само от професионалната биогра-

фия на известни български творци, но и етап от културната история на България. Те символизират не само идейните ценности на политическата система, но отразяват и естетическите концепции на своето време. В рамките на публичното обсъждане на бъдещето на социалистическото културно наследство се открояват поредица инициативи за търсене на оптимално решение за съдбата на изоставените паметници и вписването им в съвременната действителност.

През 2007 г. стартира проект „Следа”, целта на който е чрез конференции и дебати с участници от различни европейски страни, уъркшопове, в които се преплитат архитектура и изкуство, артистични изяви *in situ*, да се поставят и обсъждат проблемите, свързани с монументалното наследство на социалистическа България от края на 60-те години до падането на режима през 1989 г. от гледна точка на стойността му като културно наследство и с оглед неговото интегриране в съвременния град. Съорганизатори на проекта са Асоциация „Аршинэф” (Лион), колектив „Имаж-А-Мо” (Париж) и Фондация „Пясъчен часовник” (София), а партньори в реализирането му са „Къща на Европа” (Париж), „Червената къща” (София), Център за култура и сътрудничество – посолство на Франция в България, Регионална библиотека „Пенчо Славейков” (Варна), Художествена галерия „Димитър Добрович” (Сливен)³³.

В рамките на проекта се организират редица събития, сред които: изложба „Следа”. Авторски поглед върху паметниците от социалистическия период на Надежда Юркова, Бирис Мисирков & Георги Богданов, Александър Иванов, Никола Михов и Красимир Умарски” (РБ „Пенчо Славейков” – Варна, 1–15 септември 2008 г.); интердисциплинарен семинар „Монументалните комплекси на комунистическия режим в съвременния европейски град. Едно бъдеще под въпрос?” (24 октомври 2008 г., София); изложба фотографии „Българските комунистически паметници днес” (18 декември 2008 – 15 януари 2009 г., Пловдив); лансиране на кампанията NO(w) PAST, NO(w) FUTURE, свързана с разпространението на 30 000 безплатни картички на социалистически монументални паметници в София, Пловдив и Варна (29 октомври 2009 г.); представяне на серията FORGET YOUR PAST от автора ѝ – фотографът Никола Михов, в Центъра за култура и дебат „Червената къща”(9–29 ноември 2009 г.) и др.

През 2011 г. излиза книгата на Николай Вуков и Лука Понкироли „Свидетели от камък” на италиански и английски език, която има своето място в съвременния прочит на близкото минало като опит да бъдат регистрирани към днешна дата наследените паметници от епохата на социализма. За написването ѝ двамата автори обикалят над 450 населени места в страната, проучват архиви и документират почти 2000 паметника, създадени през периода 1944–1989 г.³⁴

Фотографът Н. Михов издава през 2012 г. книгата-албум „Forget Your Past”. Монументалните паметници от времето на комунизма”, в която представя съдбата на най-значимите произведения на социалистическото монументално изкуство у нас от построяването им до наши дни.

Българският национален комитет на ИКОМОС (Международен съвет за паметниците на културата и забележителните места) е организатор през август 2015 г. на кръгла маса „Социалистическото наследство в риск“, целта на която е да се дискутират проблемите, свързани с архитектурното наследство от втората половина на ХХ в. Поводът са оживените дебати около съдбата на монумента „1300 години България“ до Националния дворец на културата и Дом-паметника на Бузлуджа. Поставени са различни въпроси относно дефинирането на понятието „социалистическо наследство“, мястото му в наследството на ХХ в., съхраняването и интегрирането му в социалната и културната съвременност. В работата на кръглата маса участва и проф. Йорг Хаспел, директор на Държавния орган за опазване на паметниците на културата в Берлин и председател на ИКОМОС за Германия, активен член на Международния комитет на ИКОМОС за наследството на ХХ век. В периодичния печат се цитират неговите думи: „Паметниците от това време трябва да останат, защото формират самокритика към социалистическото време“, както и убеденото му твърдение, че „запазването на културното наследство трябва да е школа, училище за толерантност“³⁵.

През март 2016 г. в Института по етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН се провежда международна научна конференция „Героично изкуство и социалистически реализъм. Памет и репрезентации на социалистическото минало в България“ и фотоизложба „Свидетели от камък. Паметници от социалистическото минало в България“. Събитията са част от международния проект „Нашите герои. Монументално изкуство и социалистически реализъм“ с европейско финансиране чрез програма „Творческа Европа“, координиран от градската галерия в словенския град Марибор, включващ участници от още 7 страни от Източна Европа³⁶. В рамките на проекта се организира и кръглата маса с международно участие „Монументалното изкуство от периода на комунизма. Дебати и премълчавания“, проведена в Стара Загора през октомври 2016 г.³⁷

Безспорно сред най-интересните инициативи, свързани със запазване на културното наследство от епохата на социализма, е проектът *ATRIUM* – *Architecture of Totalitarian Regimes of 20-th century In Urban Management* („Архитектурата на тоталитарните режими от ХХ-и век в градското управление“), който обхваща 11 европейски държави: България, Гърция, Румъния, Унгария, Словения, Словакия, Хърватска, Сърбия, Албания, Босна и Херцеговина, Италия. Финансовото му осигуряване е от Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР). Проектът е осъществен през 2012–2013 г. и завършва с обявяването на общоевропейски културен маршрут по избраните тоталитарни обекти, одобрен от Европейската комисия и Международния институт за културните маршрути в Европа със седалище Люксембург. Партньори от българска страна са Министерството на културата, Националният институт за недвижимо културно наследство и Община Димитровград³⁸. Проектът фокусира вниманието

върху архитектурното наследство на страните, в които се установява тоталитарен режим през XX в. Целта е да се изработи единна визия и разбиране върху историческото и културното наследство, създадено при управлението на политически режими, които днес категорично се отричат³⁹.

България участва в проекта *ATRIUM* с общо девет знакови обекта. Няколко от тях са в Димитровград: централната градска част, жилищният комплекс по протежение на бул. „Трети март“, както и парк „Пеньо Пенев“. В национален мащаб фигурират още Дом-паметникът на БКП на връх Бузлуджа, както и столичното Ларго, Паметникът на Съветската армия, държавната резиденция „Бояна“, НДК и монументът „Знаме на мира“. Те са предварително избрани чрез система от критерии, създадена специално за целите на проекта. Основно изискване е наличието на връзка с управляващия допреди две десетилетия политически строй и степента, в която се демонстрира неговата идеология⁴⁰. На 12 октомври 2013 г. в рамките на проект *ATRIUM* в парковия комплекс „Камбаните“ („Знаме на мира“) се организира „Концерт с монумент“, целта на който е да осмисли по нов начин ролята на монументите от социалистическата епоха. Идеята е чрез музиката да се осигури не само общо преживяване на присъстващите деца, младежи и възрастни, но и да се създаде ново усещане за този наследен от миналото паметник като място за провеждане на съвременни културни събития⁴¹. Успешна инициатива, в която се включват представители на новото поколение, са туровете, организирани чрез проект *ATRIUM* в сградите на Ларгото в София⁴².

Внимание заслужава и инициативата на арх. Дора Иванова за съхраняване на Дом-паметника на Бузлуджа. Въпреки че не е обременена със спомени за недалечното минало, тъй като е млад човек, тя отстоява последователно разбирането, че този монумент трябва да бъде съхранен, предлагайки и варианти за неговото вписване в съвременната действителност. Д. Иванова защитава дипломна работа по този проблем през 2014 г. в Берлинския технически университет, след което продължава да работи по темата. Като автор на проекта „Бузлуджа – паметта на времето“ тя осъществява активна дейност в страната, опитвайки се да намери обществена подкрепа и да убеди институциите в необходимостта и възможността да се съхрани за поколенията монументът на Бузлуджа. През февруари 2016 г. в рамките на организираната в Европейския парламент кръгла маса „Съременно наследство в риск“ арх. Д. Иванова предизвиква силен интерес със своя проект за опазване на паметника на Бузлуджа. Идеята ѝ е с възможно най-малка архитектурна и функционална намеса монументът да се превърне в Музей на националната памет, където ще бъде отразена цялата история на България⁴³.

Опит за решаване на проблема с творбите на изкуството от периода на социализма прави и държавата със създаването през 2011 г. на Музей на социалистическото изкуство в столичния квартал „Изгрев“, който е филиал на тогавашния Национален музей на българското изобразително изкуство (днес Нацио-

нална галерия). Той има за цел да събира, опазва и експонира образци на изкуството от периода 1944–1989 г., които тематично са свързани с епохата на социализма⁴⁴. В резултат на тази, макар и позакъсняла във времето, инициатива в музейната експозиция на открито върху площ от 7500 кв. м са изложени около 80 произведения на монументалната скулптура. Сред тях се открояват червената петолъчка, свалена през 1990 г. от сградата на ЦК на БКП (популярна като Партийния дом), петметровата скулптура на Георги Димитров, пренесена от Вазовските машиностроителни заводи в гр. Сопот, 45-тонна фигура на Ленин, извисявала се до 1990 г. на едноименния централен столичен площад (днес „Св. Неделя“). Тук могат да се видят още скулптури и бюстове не само на тези, но и на редица други комунистически лидери – Димитър Благоев, Васил Коларов, Тодор Живков, както и на членове на неговото семейство, и др. Експозицията включва и скулптури, посветени на обикновения социалистически труженик („Жътварска песен“ на Васка Емануилова, „Кооператорки“ на Стефана Бояджиева, „Монтажник“ на Илия Иванов, „Смяна“ на Ива Хаджиева и др.) а, също и такива на антифашистка тематика. Изложени са и творби, създадени преди 9 септември 1944 г., като например барелефите „Машинист“ от 1933 г. и „Трета класа“ от 1935 г. (разположен до надписа на музея), чиито автор Иван Фунев се счита за един от основоположниците на социалистическия реализъм в българската скулптура. В изложбената зала на музея, заемаща площ от 550 кв. м, се организират временни експозиции, а във видеозалата се прожектират документални филми основно от епохата на социализма в България.

Музеят на социалистическото изкуство, в който намират своето спасение от унищожение редица скулптурни творби и картини, захвърляни по складове, мазета и други места, макар и да има своите симпатизанти, успява да предизвика вълна от недоволство сред различни слоеве от българското общество след неговото официално откриване. Един от поводите е подмяната на неговото име. Съгласно одобрената през 2010 г. от Министерския съвет „Концепция за водещи столични музеи“ на Министерство на културата, целяща да усъвършенства съществуващата структура на музейната мрежа в София и да превърне града в привлекателен център на международния културен туризъм, се предвижда изграждане на Музей на тоталитарното изкуство. В документа се посочва, че новата музейна институция ще запълни една „празнина в нашата музейна мрежа, като създаде музейна среда, в която да бъдат експонирани представителни образци на изкуството, създавано в нашето близко минало“. Прокарва се идеята, че той ще бъде „част от мрежата на следи от това време, които могат да бъдат открити във всички зони на София: от периферията на града (монумент „Знаме на мира“, Резиденция „Бояна“) до централната градска част (комплекса на Ларгото, подземията на бившия Мавзолей, Паметника на Съветската армия, Братската могила и др.)“⁴⁵.

Музеят предизвиква възражение и заради начина, по който е реализиран и поставя в публичното пространство въпроса, дали той не създава романтична

представа за комунистическия режим. Напълно основателни са упреците, че в този си вид, при липса на историческия контекст в неговите експозиции, той не е в състояние да изпрати точни и ясни послания към обикновения посетител, а и не само към него. От съществено значение е изясняването на термина „социалистическо изкуство“, съществуването на който мнозина отричат, както и на термина „тоталитарно изкуство“. Призивите на специалистите за обществен дебат по тези въпроси, както и за изграждането на музейната експозиция, с времето съвсем затихват.

Опитът да се маркират някои аспекти от голямата тема за съдбата на културното наследство от времето на социализма дава основание да бъдат направени определени изводи. В съвременното българско общество все още липсва единна оценка за близкото минало. Все още не е заличена разделителната линия между хората, репресирани в годините на социализма и тези, свързани с режима. Паметта за това разделение се носи от техните потомци. Негативното отношение към времето преди 1989 г. е пряко свързано с крайното отрицание на част от обществото към всичко отнасящо се до него, в това число и културното наследство. Важният въпрос днес е какво трябва да се направи по отношение на паметниците от социалистическия период – да бъдат обречени на забравя, извадени от естествената им среда или да бъде преосмислено мястото им в градското пространство с оглед информацията, която носят за една епоха, която все повече се отдалечава от нас. Комунистическото минало е неразделна част от нашата история. На паметниците трябва да се гледа като на символ на миналото, място на памет за този период. Те не трябва да се превръщат във фактор, който генерира противопоставяне в обществото. Смисълът на общественото развитие и прогрес не е в забравата на миналото, а в паметта за преживяното с оглед извличане поуки за бъдещето.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ **Кълева, Е.** Социалистическите паметници и обществените градски пространства в постсоциалистическия български град. – <http://edno.bg/blog/sotsialistichesките-pametnitsi>

² **Вуков, Н.** Град и мемориални пространства (По материали от Пловдив). – Български фолклор, 33/1, (2007), с. 46–47.

³ Пак там, 50.

⁴ Пак там, 52.

⁵ Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 62, 4 август 1959.

⁶ Пак там.

⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а.е. 801, л. 19. (Протокол № 270 на Политбюро на ЦК на БКП от 28 юни 1977 г.) – <http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokument/1970-1979/394>

⁸ Пак там, л. 21.

⁹ Пак там, л. 16.

¹⁰ **Труфешев, Н.** Архитектурно-скулптурният паметник в България. С., 1981, 29.

¹¹ Пак там, 35.

¹² Пак там, 37.

¹³ **Константинова, Г.** Ценни скулптури на бунището (снимки): СИНДРОМЪТ „Альоша“. – Марица, 14 октомври 2014. – [http://www.marica.bg/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%BF%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-\(%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B8\)-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D1%88%D0%B0-news309911.htm](http://www.marica.bg/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%BF%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-(%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B8)-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D1%88%D0%B0-news309911.htm)

¹⁴ **Михайлов, В.** Ролята на паметниците на признателност във формирането на градския културен ландшафт (на примера на град Враца). – Проблеми на географията, 2014, кн. 3–4, с. 174–179.

¹⁵ **Умурска, Н.** Димитровград и неговите паметници. – В: Светът на българина през XX век. С., 2011, с. 241–242.

¹⁶ **Михов, Н.** Forget your past. Монументалните паметници от времето на комунизма. С., 2012, с. 31.

¹⁷ Пак там, с. 37.

¹⁸ Пак там, с. 41.

¹⁹ Пак там, с. 59.

²⁰ Пак там, с. 79.

²¹ **Благоева, М.** Паметник в Баня, Ленин и Димитров. – <http://epicenter.bg/article/archive/29384/11/0>

²² **Ангелов, И.** Ленин живее в русенско село. – <http://www.bgdn.es.bg/Article/2590902>

²³ **Крумов, Кр.** Последният Ленин. – <http://www.politika.bg/article?id=35155>

²⁴ **Баева, И., Е. Калинова.** Социализмът в огледалото на прехода. С., 2011, 77; Искат премахването на паметника на Митко Палаузов в Габрово. – <https://dariknews.bg/regioni/gabrovo/iskat-premahvaneto-na-pametnika-na-mitko-palauzov-v-gabrovo-320884>

²⁵ **Баева, И., Е. Калинова.** Цит. съч., с. 76.

²⁶ Врачани имат избирателна памет за историята. – <https://www.zovnews.com/bg/vrachani-imat-izbiratelna-pamet-za-istoriyata/>

²⁷ **Бакалов, Ив.** Кой сложи паметника в Правец – за възраждането на култа към Живков – <http://e-vestnik.bg/10759/koy-slozhi-pametnika-v-pravets-i-vazrazhdaneto-na-kulta-kam-zhivkov/>

²⁸ **Кръстев, Ив.** Паметникът на Живков в Одрене до дома на личния му преводач. – <http://www.posredniknews.com/site/kultura/istoriya/43562-pametnikat-na-zhivkov-v-odarne-do-doma-na-lichniya-mu-prevodach>

²⁹ Култът към личността раздели Златица 60 години по-късно. – <http://www.segabg.com/article.php?sid=2009052700040001201>

³⁰ Пак там, с. 25.

³¹ Пак там, с. 73.

³² <http://news.bnt.bg/bg/a/383007-diskusiya-za-ba-deshteto-na-pametnika-pred-ndk;> <http://www.svobodata.com/page.php?pid=15105&rid=29;> <http://transformatori.net/ndk/>

³³ Вж повече на: <http://www1.libvar.bg/projects/trace/proektTrace.pdf>

³⁴ <http://www.politika.bg/article?id=24797>

³⁵ http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2015/08/20/2594195_prof_iorg_haspel_pametnicite_ot_socializma_ne_biva_da/

³⁶ <http://bnr.bg/post/100667758/svideteli-ot-kamak-pametnici-ot-socialisticheskoto-minimalo-v-balgaria>

³⁷ <http://stz7.com/%D0%BA%D1%80%D1%8A%D0%B3%D0%BB%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%B0-%D1%81-%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%BC/>

³⁸ http://sofiazanas.blogspot.bg/2015/08/1300_5.html

³⁹ <http://www.atrium-sec.eu/bg/>

⁴⁰ <http://www.amc-aspects.com/bg/architectural-heritage/306-atrium.html>

⁴¹ <http://bnr.bg/sofia/post/100258383/koncert-s-monument-za-95-kambani-200-udarni-instrumenti-i-hor-v-sybota-na-kambanite>

⁴² **Кълева, Е.** Архитектурното наследство 1944–1989: ценност, рискове, решения. – Култура, бр. 35, 16 октомври 2015. – <http://www.kultura.bg/bg/article/view/23930>

⁴³ <http://uspelite.bg/bruksel-odobri-alternativen-proekt-za-restavrirane-na-buzludhza>

⁴⁴ На 19 септември в 11.00 ч. ще бъде официалното откриване на новия Музей на социалистическото изкуство в София. – <http://mc.government.bg/newsn.php?n=2707&q=%EC%E3%E7%E5%E9+%ED%E0+F1%EE%F6%E8%E0%EB%E8%F1%F2%E8%F7%E5%F1%EA%EE%F2%EE+%E8%E7%EA%F3%F1%F2%E2%EE>.

⁴⁵ Проект на Концепция за водещи столични музеи, част 1 (15.01.2010), с. 21. – http://mc.government.bg/files/745_Koncepcia_part1.pdf

(Идеята за този музей съществува отдавна. Още на 23 февруари 2005 г. председателят на Комисията по туризма на Софийска община Румен Драганов предлага около паметника „1300 години България” пред Националния дворец на културата в столицата да се изгради Музей на тоталитарното изкуство, включващ и построените в сталински архитектурен стил представителни сгради в центъра: бившият Партиен дом; Президентството и Министерският съвет – Баева, И., Е. Калинова. Социализмът в огледалото на прехода. С., 2011, 84.)

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Баева, И., Е. Калинова. Социализмът в огледалото на прехода. С., 2011. [**Baeva, I., E. Kalinova.** Sotsializmat v ogleдалoto na prehoda. S., 2011.]

Вуков, Н. Град и мемориални пространства (По материали от Пловдив). – Български фолклор, 33/1, (2007), с. 46–65. [**Vukov, N.** Grad i memorialni prostranstva (Po materiali ot Plovdiv). – Balgarski folklor, 33/1, (2007), s. 46–65.]

Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 62, 4 август 1959. [Izvestiya na Prezidiuma na Narodnoto sabranie, br. 62, 4 avgust 1959.]

Кълева, Е. Архитектурното наследство 1944–1989: ценност, рискове, решения. – Култура, бр. 35, 16 октомври 2015. [**Kaleva, E.** Arhitekturnoto nasledstvo 1944-1989: tsennost, riskove, resheniya. – Kultura, br. 35, 16 oktomvri 2015.]

Михайлов, В. Ролята на паметниците на признателност във формирането на градския културен ландшафт (на примера на град Враца). – Проблеми на географията,

2014, кн. 3–4, 165–182. [Mihaylov, V. Rolyata na pametnitsite na priznatelnost vav formiraneeto na gradskiya kulturnen landshaft (na primera na grad Vratsa). – Problemi na geografiyata, 2014, кн. 3–4, s. 165–182.]

Михов, Н. Forget your past. Монументалните паметници от времето на комунизма. С., 2012, с. 31. [Mihov, N. Forget your past. Monumentalnite pametnitsi ot vremeto na komunizma. S., 2012, s. 31.]

Труфешев, Н. Архитектурно-скулптурният паметник в България. С., 1981. [Trufeshev, N. Arhitekturno-skulpturniyat pametnik v Balgariya. S., 1981.]

Умурска, Н. Димитровград и неговите паметници. – В: Светът на българина през ХХ век. С., 2011, с. 241–242. **Umurska, N.** [Dimitrovgrad i negovite pametnitsi. – V: Svetat na balgarina prez HH vek. S., 2011, s. 241–242.]

Интернет източници:

<http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1970-1979/394>

<http://edno.bg/blog/sotsialisticheskite-pametnitsi>

[http://www.marica.bg/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%BF%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-\(%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B8\)-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D1%88%D0%B0-news309911.htm](http://www.marica.bg/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%BF%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-(%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B8)-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D1%88%D0%B0-news309911.htm)

<http://epicenter.bg/article/archive/29384/11/0>

<http://www.bgdn.es.bg/Article/2590902>

<http://www.politika.bg/article?id=35155>

<https://dariknews.bg/regioni/gabrovo/iskat-premahvaneto-na-pametnika-na-mitko-palauzov-v-gabrovo-320884>

<https://www.zovnews.com/bg/-vrachani-imat-izbiratelna-pamet-za-istoriyata/>

<http://e-vestnik.bg/10759/koy-slozhi-pametnika-v-pravets-i-vazrazhdaneto-na-kultukam-zhivkov/>

<http://www.posredniknews.com/site/kultura/istoriya/43562-pametnikat-na-zhivkov-v-odarne-do-doma-na-lichniya-mu-prevodach>

<http://www.segabg.com/article.php?sid=2009052700040001201>

<http://www1.libvar.bg/projects/trace/proektTrace.pdf>

<http://www.politika.bg/article?id=24797>

http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2015/08/20/2594195_prof_iorg_haspel_pametnicite_ot_socializma_ne_biva_da/

<http://bnr.bg/post/100667758/svideteli-ot-kamak-pametnici-ot-socialisticheskotominalo-v-bulgaria>

<http://stz7.com/%D0%BA%D1%80%D1%8A%D0%B3%D0%BB%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%B0-%D1%81-%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%BC/>

http://sofiazanas.blogspot.bg/2015/08/1300_5.html

<http://www.atrium-see.eu/bg/>

<http://www.amc-aspects.com/bg/architectural-heritage/306-atrium.html>

<http://bnr.bg/sofia/post/100258383/koncert-s-monument-za-95-kambani-200-udarni-instrumenti-i-hor-v-sybota-na-kambanite>

<https://bg.academiccourses.com/%D0%BB%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B4%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F/Balkan-Heritage-Field-School/>

<http://uspelite.bg/bruksel-odobri-alternativen-proekt-za-restavrirane-na-buzludhza>

<http://mc.government.bg/newsn.php?n=2707&q=%EC%F3%E7% E5%E9+%ED%E0+%F1%EE%F6%E8%E0%EB%E8%F1%F2%E8%F7%E5%F1% EA%EE%F2%EE+%E8%E7%EA%F3%F1%F2%E2%EE>

http://mc.government.bg/files/745_Koncepcia_part1.pdf